

DOI: 10.18427/iri-2017-0121

Háború és kiűtkeresés – 1942

Olasz Lajos

Szegedi Tudományegyetem

Magyarország miniszterelnöke, Bárdossy László 1941. június 27-én bejelentette, hogy beállt a hadiállapot Magyarország és a Szovjetunió között. A nem kellően megfontolt döntést formálisan a Kassa elleni szovjet légitámadás, valójában azonban a német és magyar katonai vezetés részéről megnyilvánuló nyomás váltotta ki, valamint a katonai szakértők azon prognózisa, hogy a hadműveletek 2-3 hónap alatt, gyors német győzelemmel befejeződnek. A villámháborús várakozások azonban nem igazolódtak, a háború elhúzódott, ami Németországnak és a szövetségeseinek is egyre súlyosabb veszteségeket okozott (Haupt, 1985:74; Páva, 2001:44-45).

A másik oldalon viszont Nagy-Britannia július 12-én egyezményt írt alá a szovjet vezetéssel a Németország elleni közös harcról. Augusztus 9. és 12. között amerikai-brit megállapodás született a háborús együttműködésről. Rooseveltt és Churchill aláírta a Hitler-ellenes koalíció alapelveit rögzítő *Atlanti Charta* nevű dokumentumot, amelyhez szeptember 24-én, Londonban 9 megszállt európai ország emigráns kormánya is csatlakozott, köztük a jugoszláv és a csehszlovák vezetés. Az Egyesült Államok, hivatalos semlegessége ellenére aktívan támogatta a Németországgal szembeni harcot, és nagy mennyiségű hadianyagot szállított Nagy-Britanniának és a Szovjetunióknak. Mindennek nyomán világossá vált, hogy június 27-én a magyar kormány nemcsak a Szovjetunió ellen lépett hadba, hanem közvetve szembe került a nyugati hatalmakkal is (Gwyer & Butler, 1964:115-118; Czettler, 2000:78-79).

Magyarország 1941 decemberében hadiállapotba került Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal. A Szovjetunió sürgetésére november 29-én London ultimátumot intézett a magyar kormányhoz, melyben a hadműveleti területen tartózkodó erők azonnali kivonását követelte. A harcokban résztvevő magyar csapatok ekkorra már hazatértek, a megszálló feladatokat ellátó mintegy 45 000 katona hazaszállítását azonban nem lehetett a megadott egy hét alatt teljesíteni, és abba a németek sem egyeztek volna bele. Ennek nyomán, december 7-én beállt a hadiállapot London és Budapest között. Ezen a napon, a Pearl Harbor elleni japán támadást követően Németország hadat üzent az Egyesült Államoknak. A magyar kormány, a Berlinnel való szolidaritás jeleként egyelőre csak a diplomáciai viszonyt szakította meg Washingtonnal. A német nyomás hatására azonban december 12-én

Bárdossy közölte az amerikai követtel, hogy Magyarország hadban áll az Egyesült Államokkal (Andaházy-Szeghy, 2005:50-51; Pritz, 2001:127-128).

A miniszterelnök bejelentését a magyar nyugatbarát körök nagy visszatetszéssel fogadták. A felsőház több tagja azt javasolta, hogy a kormány a hadba lépés ellenére bizalmas csatornákon próbálja meg fenntartani a kapcsolatot angolszász államokkal. A kormányzó maga is helytelenítette a miniszterelnök lépését. A búcsúlátogatás alkalmával közölte a távozó amerikai követtel, hogy szerinte a hadüzenet nem érvényes, mert a kormányfő ehhez nem kérte ki sem az államfő sem a parlament egyetértését. A német nyomás miatt ebből visszalépni már nem lehet, de egy nyugati orientációjú kormányfő kinevezése révén változás várható a magyar külpolitikában. Az amerikai követ elutazása valóságos politikai demonstrációnak számított. A pályaudvaron nagy tömeg jelent meg, számos közéleti személyiség, köztük a kormányzó fia, Horthy István (Edelsheim-Gyulai, 2000:102-103.; Vida, 1988:444).

A Nyugat felé tett gesztusok ellenére, a magyar kormánynak számolnia kellett a német szövetségben vívott háború realitásaival is. 1942 elején a német vezetés fokozottabb háborús szerepvállalást követelt a szövetségeseitől. Magyarországra érkezett Wilhelm Keitel vezértábornagy a német haderő, a Wehrmacht főnöke és a honvédség minden ütőképes alakulatának frontra küldését sürgette. Viharos tárgyalások után a kormány úgy döntött, hogy 10 hadosztályt, a rendelkezésre álló haderő 40%-át a keleti frontra vezényli. A mintegy 200 000 fős 2. hadsereg a Don menti harcokban került bevetésre. Jelentős magyar erők frontra vezénylése azzal a következménnyel járt, hogy az Egyesült Államok, amely korábban nem viszonzta a magyar hadüzenetet, 1942. június 5-én bejelentette a hadiállapotot Magyarországgal szemben (Szent-Iványi 670; Kállay, 1991:32).

A magyar kormány, látva, hogy az ország mind mélyebben belebonyolódik egy elhúzódó háborúba, igyekezett óvatos ellenlépéseket tenni. A legfőbb cél az ország viszonylagos szuverenitásának fenntartása volt, hogy a magyar magatartás ne provokáljon ki német megszállást. Ezen túl azonban Horthy és környezete igyekezett megőrizni a Nyugattal való kapcsolatokat, nyitva akarta tartani a „nyugati kaput”. Úgy ítélték meg, hogy a háború valamiféle kompromisszumos békével végződik. Kelet-Európa sorsa a megerősödő Nyugat és a háborúban meggyengülő Németország szándékai szerint dől majd el, Magyarországnak tehát eszerint kell alakítania a külpolitikáját. Magyar politikai körökben sokan azt várták, hogy 1942-ben döntő fordulat következik be a háború menetében. Németország legyőzi ugyan a szovjet haderőt, de rákényszerül a nyugati hatalmakkal való békekötésre, mert különben minden erejét felőrli a kétfrontos harc (Szent-Iványi 670; Kállay, 1991:32).

A Külügyminisztérium sajtóosztálya, Ullein-Reviczky Antal irányításával titkos propaganda akciót indított a nyugati államok felé, hogy bemutassa a magyar magatartás mozgatórugóit, a hadba lépés okait. Kifejtette, hogy Magyarország csak az I. világháborút követő igazságtalan

békediktátummal szemben lépett fel, amikor visszakövetelte területeit a szomszédjaitól. A nyugati hatalmakkal semmiféle vitája nincs. A Szovjetunió elleni hadba lépést a Kassa elleni fatális bombatámadás idézte elő. Ezért a felelősség a német támadáshoz való csatlakozást sürgető katonai vezetőket terheli. Hibázott a miniszterelnök is, amikor elhamarkodott döntéseket hozott, és nem használt fel minden diplomáciai lehetőséget, hogy elkerülje a Szovjetunióval, majd a nyugati államokkal való szembekerülést. A vele kapcsolatban megfogalmazott kritikáról maga Bárdossy is értesült, de az adott helyzetben nem tulajdonított neki különösebb jelentőséget (Ullein-Reviczky, 1993:116-117).

A háborúból való kiútkeresést a magyar vezetés fontos személyi változásokkal igyekezett megalapozni. 1942. február 19-én az országgyűlés kormányzóhelyettessé választotta a nyugati orientációjáról, és a nácizmust elítélő véleményéről ismert Horthy Istvánt. Bárdossyt a kormányzó menesztette, és 1942. március 9-én, a szintén nyugatbarátként számon tartott Kállay Miklós került a miniszterelnöki székbe. Ezek a lépések nem kerülték el Berlin figyelmét. A német kormány március 20-án magyarázatot kért a berlini magyar követtől, hogy a személycserék külpolitikai irányváltást jelentenek-e. Sztójay Döme belpolitikai okokkal, a fennálló konzervatív politikai irányvonal megerősítésének szándékával magyarázta az eseményeket (Olasz, 2007:209-211.).

Az új kormányfő legfőbb célja az volt, hogy fokozatosan eltávolítsa az országot a kényszerű német szövetségtől, és kivonja a háborúból. Meg akarta őrizni a katonai erőket, az államigazgatás cselekvőképességét és az ország politikai stabilitását, amit egy méltányos béke megkötéséhez alapfeltételnek tekintett. Szilárd meggyőződése volt, hogy a háborúból csak a hatalmon lévő kormányzati elit vezetheti ki az országot, mert a társadalom egy része behódolt a szélsőjobboldalnak, és fásultan szemlélte a radikális erők és a német befolyás erősödését. A baloldali mozgalmak térhódítása pedig az I. világháború végéhez hasonló forradalmi helyzetet idézhetne elő, amely az ország külső védelmének és belső működőképességének összeomlásához vezetne. Ez ismét alkalmat adna a szomszédos országoknak, hogy területi törekvéseiket akadály nélkül érvényesítsék (Szegedy-Maszák, 1996:73; Joó, 2008:25-26).

A kormányzat cselekvőképességének megőrzéséhez a német megszállás elkerülése jelentette a kulcsot. Ezért a hivatalos magyar propaganda és a külügyi apparátus mindent elkövetett, hogy elhitesse Berlinnel, Magyarország megbízható szövetséges, a magáénak érzi a keleti fronton vívott háborút, és várja az új európai rend megszületését. Ugyanakkor a titkos diplomáciával igyekezett meggyőzni az angolszász világot, hogy Magyarország mérvadó körei nyugatbarát beállítottságúak, csak kényszerből harcolnak Hitler oldalán, és keresik a lehetőséget a háborúból való kiválásra. Ez a kettős kommunikáció azonban nem volt kellően hatékony. A németek gyanakodva figyelték a magyar lépéseket, megbízhatatlannak tekintették a budapesti vezetést, a nyugati hatalmak viszont úgy ítélték meg, hogy Magyarország mélyen elkötelezte magát

Berlin mellett, és a Nyugat felé tett gesztusok csak propaganda-fogásnak tekinthetők (Ujpétery, 1987:234-235).

A nyugati hatalmakkal való kapcsolatok újraépítésére 1942 tavaszán tájékozódó lépések történtek. A kormány felkérte Balássy Antal volt követségi tanácsost, aki a hadüzenetet követően az Egyesült Államokba emigrált, hogy John Montgomery korábbi budapesti amerikai követtel és Schott követségi tanácsossal való kapcsolata révén igyekezzen megtudni, volna-e fogadókészség a kapcsolatfelvételre amerikai részről, és milyen feltételekkel. A tájékozódásba bevonták az Amerikában tartózkodó Eckhardt Tibort is. Bizalmas megbízatással utazott Svájcba Tarr László, az MTI sajtótudósítója. Azt a feladatot kapta, hogy keressen kapcsolatot a brit és amerikai követség munkatársaival. Közölje velük, hogy bár Magyarország egyelőre nyíltan nem fordulhat szembe Berlinnel, de megfelelő helyzetben kész kiválni a német szövetségből. Ugyanezzel a megbízatással érkezett Svájcba 1942 nyarán Ottlik György újságíró, aki a Népszövetség egykori magyarországi pénzügyi főmegbízottja, a magyar ügyekben már korábban is közvetítő Royall Tyler segítségével felvette az érintkezést Allen Dullesszel, az amerikai hírszerző szolgálat európai vezetőjével (Czettler, 2000:231).

A kezdeti puhatolózásban jelentős szerepe volt Gellért Andornak, a Revíziós Liga titkárának, aki Ulleni-Reviczky megbízásából és instrukciói szerint Stockholmban épített ki összeköttetést brit és amerikai diplomáciai körökkel. Gellért kapcsolatba lépett az emigrációban élő Böhm Vilmossal, aki a brit követség sajtó irodájának magyar referenseként dolgozott. Rajta keresztül Gellért igyekezett tájékoztatást adni a magyarországi helyzetről, a kormány törekvéseiről, a háborúból való kiválással kapcsolatos szándékokról (Czettler, 2000:180-181).

A kormányzati lépések mögött egyelőre nem állt kiforrott koncepció, Kállay a kínálkozó lehetőségeket igyekezett megragadni. A puhatolózás ad hoc jellegét fokozta, hogy döntően személyes ismeretségre épülő kapcsolatkeresés folyt. Ullein-Reviczky törökországi nyaralása során angol származású apósa révén igyekezett információt szerezni a nyugati hatalmak álláspontjáról Magyarországra vonatkozóan. Más politikusok (Baranyai Lipót, Laky Dezső, Karády Tibor) szintén személyes nexusaik révén próbáltak Nyugat felé tájékozódni, illetve jelezni a magyar közeledési készséget (Szegedy-Maszák, 1996:97-98.; Ullein-Reviczky, 1993:164).

A Nyugattal való kapcsolatfelvételnél és a majdani fegyverszüneti tárgyalásoknál komoly szerepet szántak Horthy Istvánnak. Kállay úgy gondolta, hogy a háború menetében bekövetkező fordulat esetén ő lehet az a kellő tekintéllyel rendelkező politikus, aki korábban nem kötelezte el magát a németek mellett, neve és beosztása révén képes a társadalom széles tömegeit maga mögé állítani, és elfogadják tárgyaló partnernek a nyugati hatalmak is. Azzal számolt, hogy a kormányzóhelyettes, közjogi pozíciója révén törvényes kereteket biztosíthat a politikai változásnak. Horthy István is közreműködött a kapcsolatépítési kísérletekben. Elutazásuk előtt személyesen egyeztetett Ottlikkal és Tarr Lászlóval. Kállaytól részletes tájékoztatást kapott a titkos diplomácia alakulásáról.

1942. augusztus 20-án azonban a keleti fronton, ahol vadászpilótaként szolgált, repülőbalesetben az életét vesztette. Halálával, a vele kapcsolatos elképzelések alapjukat veszítették (Kállay, 1991:49).

Az 1942 őszeig a kapcsolatfelvételi kísérletek kevés gyakorlati eredményt hoztak. A brit kormány nem kívánt komolyan reagálni a kelet-európai kisállamok tájékozódó jellegű megkereséseire, mindaddig, amíg azok német oldalon részt vesznek a fegyveres harcban. A brit diplomácia 1942 decemberében tájékoztatta az amerikai és a szovjet kormányt a magyar közeledési kísérletekről. Közölte, hogy szkeptikus ezekkel szemben, nem hiszi, hogy rövidtávon magyar részről németellenes fordulatra lehetne számítani. Ezért érdemben nem reagált a megkeresésekre. Az amerikai vezetés valamivel árnyaltabb álláspontot képviselt. 1943 januárjában közölte Londenal, hogy egyelőre maga sem foglalkozik a kelet-európai országok részéről érkező bizonytalan kezdeményezésekkel. Abban az esetben azonban, ha az érintett államok valóban elszánják magukat a németektől való eltávolodásra, Washington kész mérlegelni az együttműködés lehetőségét (Juhász, 1988:298).

1942 nyarán még a magyar kormány sem kívánta magát elkötelezni. A Nyugatra küldött megbízottak alacsony pozícióban lévő, szűk felhatalmazással rendelkező személyek voltak, akik megbízatása gyakorlatilag csak a tárgyalási szándéknak a közlésére szorítkozott. Kállay egyelőre csupán tájékozódni kívánt, hogy a nyugatiak milyen feltételeket szabnának az érdemi tárgyalások megindításához, és hogy számíthat-e Budapest valamiféle biztosítékra, ha adott pillanatban megkockáztatná a németekkel való nyílt szakítást. Kállay két kérdésben feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy az angolszász hatalmak legalább elvi ígéretet tegyenek. Az egyik, hogy a háború végén Magyarország méltányos békére, a határok megvonásánál az etnikai elv érvényesítésére számíthat. A másik, hogy nyugati megszálló csapatok érkeznek az országba, és nem kerül sor szovjet bevonulásra. A nyugati hatalmak azonban semmiféle garanciát nem kívántak adni erre vonatkozóan. (Juhász, 1988:298).

A kapcsolatkeresés ad hoc jellege ellenére 1942 őszen megindult a szervezett békeelőkészítő tevékenység, ami két szalon folyt. Egyrészt, Horthy kormányzó kívánságának megfelelően, Hóman Bálint kapott megbízást, hogy a magyar háborús részvétel előzményeit, a revíziós törekvéseket és a háború utáni elképzeléseket munkatársaival egységes anyagba rendezze. Ez a munka nyilvánosan zajlott, a készülő dokumentumok a németek előtt is vállalható álláspontot tartalmaztak. Ezzel párhuzamosan Kállay utasítására, Ghyczy Jenő külügyminiszter-helyettes felügyelete mellett októbertől bizalmas békeelőkészítő tevékenység folyt. Szentmiklósy Andor, a KÜM politikai osztályának vezetője, Szegedy-Maszák Aladár és Kertész István közreműködésével igyekezett hiteles képet rajzolni Magyarország belső viszonyairól, közelmúltja történetéről, politikai törekvéseiről, a Németország vezette szövetséghez való csatlakozása és a háborúba való belépése tényleges okairól és körülményeiről (Kertész, 1995:137; Szegedi-Maszák 1996:140-142; Csicsery-Rónay, 1999:94).

A nyugati államokkal való együttműködés és a háborúból való kiválás tekintetében nagy hatással voltak a magyar vezetésre az 1942 őszi Észak-Afrikában lezajló események. November 7-én angol-amerikai partraszállás kezdődött Észak-Afrika francia ellenőrzés alatt álló területein. November 11-én német csapatok szállták meg a Vichy-Franciaország addig formálisan független területét, hogy így biztosítsák a franciák további együttműködését. Erre reagálva Francois Darlan tengernagy az észak-afrikai gyarmatok kormányzója beszüntette a harcot az angolszászokkal szemben, és átállt a szövetségesek oldalára. Bár amerikai és brit kormánykörökben Darlant súlyos kritikával illették a németekkel való korábbi együttműködése miatt, a francia átállásból adódó katonai előnyökre tekintettel, Washington és London kész volt megegyezni vele, és elismerni a francia területek legitim vezetőjének (Murphy, 1964:187-194.; Clark, 1954:125-127).

Az eseményekből Kállay és környezete azt a következtetést szűrte le, hogy a háborúból való kiválásnál rendkívül fontos a megfelelő időzítés, és arra csak a szövetséges csapatok megjelenésekor kerülhet sor. A sikeres kiugrás esetén az angolszász hatalmak méltányolni fogják a nekik tett szolgálatot, és elfogadják tárgyalópartnernek az ország élén álló kormányzati tényezőket, még ha azok korábban német oldalon harcoltak is. Az észak-afrikai események azt a reményt is felkeltették a magyar vezetésben, hogy az angolszász erők, a mediterrán térségben elért sikerek nyomán hamarosan frontot nyithatnak a Balkánon. Így belátható időn belül elérhetik Magyarország határait, ami megteremti a megfelelő alkalmat a háborúból való kiválásra (Szegedy-Maszák 1996:405).

Az 1942 őszi kialakuló nemzetközi helyzet, Németország fokozódó háborús nehézségei, és a növekvő magyar frontveszteségek, illetve a csehszlovák, jugoszláv és román emigráció erősödő propaganda-tevékenysége az angolszász országokban, arra ösztönözte a magyar kormányköröket, hogy fokozzák erőfeszítéseiket a nyugati kapcsolatok kiépítésére. November 18-án, a felsőház külügyi bizottságában több honatya is nyíltan felvetette, hogy a magyar külpolitikában jelentős változásra van szükség, mert nyilvánvaló, hogy a háborút Németország nem nyeri meg. Példaként utaltak arra, hogy Japán változatlanul tartja magát a Szovjetunióval szembeni semlegességhez, Bulgária őrzi nem harcoló státuszát, a finnek pedig nem üzentek hadat az Egyesült Államoknak (Esterházy, 1942).

A Külügyminisztérium által titokban összeállított béke-előkészítő anyag első változata 1943 januárjára készült el, *Magyar apológia* címen. Ettől kezdve a kapcsolatfelvételi kísérletek során a megbízottak az abban megfogalmazott érvelést alkalmazták. Kállay még 1942 decemberében megbízta Frey András újságírót, a *Magyar Nemzet* munkatársát, hogy utazzon Törökországba, és keressen kapcsolatot ottani brit tényezőkkel. Frey végül 1943. január végén utazott el Törökországba. Az általa közvetített magyar ajánlat azt tartalmazta, hogy a honvédség nem fog ellenállni az angol-amerikai vagy lengyel csapatoknak, ha azok elérik az ország határát. Ezen túlmenően, a magyar haderő kész fegyveresen is

együttműködni a szövetségesekkel a Németország elleni harcban (Ullein-Reviczky, 1993:164-165).

Titkos megbízatással utazott Svájcba Barcza György, volt londoni követ is, aki hivatalosan nem a kormány, hanem a Bethlen István körül tömörülő nyugati orientációjú konzervatív elit képviselőjében lépett fel. Valójában azonban Kállay üzenetét vitte, hogy tegye világossá a magyar háborús részvétel okait és a kormány álláspontját a brit diplomácia előtt. Kállay kész volt elvi ígéretet tenni, hogy kedvező alkalommal Magyarország kilép a német szövetségből. Kijelentette azt is, hogy nem ragaszkodik a fennálló rendszer változatlan formában történő átmentéséhez a háború utáni időre. Ahhoz azonban Barcza kérésére sem járult hozzá, hogy előkészületet tegyenek egy nyugati magyar emigráns képviselő, egy „árnyékkabinet” felállítására. Ezt Kállay túl veszélyesnek tartotta, ami német megszállást válthat ki (Barcza, 1994:71-84, Czettler, 2000:225-226).

Magyarország 1942-ben egyre inkább belebonyolódott a háborúba, hadiállapotba került a nyugati hatalmakkal és fegyveres erői jelentős részét a frontra kellett küldeni. Ezzel egyidőben azonban megindult az óvatos kapcsolatkeresés az angolszászok felé. A kormány egyelőre nem tervezett radikális németellenes lépést, nem akarta kockáztatni a megszállást. A Nyugat sem számított komolyan egy magyarországi fordulatra, ezért nem reagált érdemben a béketapogatózásra. A németek keleti fronton tapasztalt nehézségei, illetve a mediterrán térségben elért szövetséges sikerek azonban arra ösztönözték a Kállay kormányt, hogy szervezett béke-előkészítő tevékenységbe kezdjen. Az 1943-ban a doni vereség, a súlyos veszteségek további lökést adtak, hogy a Kelet-Európa iránt fokozottabb érdeklődést mutató angolszász államokkal komolyabb tárgyalások induljanak.

Irodalomjegyzék

Andaházy-Szeghy Viktor (2005): A gyorshadtest a keleti hadszíntéren 1941-ben.

In: Ravasz István (szerk.) ... és újfent hadiidők (pp. 44-51) Budapest: Petit Real.

Barcza György (1994): *Diplomata emlékeim*. II. köt. Budapest: Európa - História.

Clark, Mark (1954): *Calculated Risk*. London: Harrap.

Czettler Antal (2000): *A mi kis élethalál kérdéseink*. Budapest: Magvető.

Csicsery-Rónay István (1999): A Magyar Függetlenségi Mozgalom története.

Magyar Szemle, 8. évf. (11-12), 91-109.

Edelsheim-Gyulai Ilona (2000): *Becsület és kötelesség*. I. köt. Budapest: Európa.

Esterházy Mórircz iratai. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára,
P 195. I. C. 2.

Gwyer, J. M. A. - Butler, J. R. M. (1964): *Grand Strategy. History of the Second World War*. III/1-2. London: HMSO.

Haupt, Werner (1985): *Die Schlachten der Heeresgruppe Süd. Friedberg*: Podzum-Pallas.

Joó András (2008): *A Kállay-kormány külpolitikája*. Budapest: Napvilág.

Juhász Gyula (1988): *Magyarország külpolitikája 1919-1945*. Budapest: Kossuth.

- Kállay Miklós (1991): *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942-1944*. I. köt. Budapest: Európa - História.
- Kertész István (1995): *Magyar békeillúziók 1945-1947*. Budapest: Európa - História.
- Murphy, Robert (1964): *Diplomat among Warriors*. London: Collins.
- Olasz Lajos (2007): *A kormányzóhelyettesi intézmény története 1941-1944*. Budapest: Akadémiai.
- Páva István (2001): *Jelentések a Harmadik Birodalomból*. Pécs: Pro Pannonia.
- Pritz Pál (2001): *Bárdossy László*. Budapest: Elektra.
- Szegedy-Maszák Aladár (1996): *Az ember ősszel visszanéz*. II. köt. Budapest: Európa - História.
- Szent-Iványi Domokos: *Csonka-Magyarország külpolitikája* I. köt. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 63. KÜM 473.
- Újpesty Elemér (1987): *Végállomás Lisszabon*. Budapest: Magvető.
- Ullein-Reviczky Antal (1993): *Német háború - orosz béke*. Budapest: Európa - História.
- Vida István (1978/1988): A lengyel emigráns kormány lisszaboni követségének magyar vonatkozású iratai 1942-1945. *Történelmi Szemle*, 30 (4), 438-469.